

رههه نده کانی بهرده وامنه بونی دهسه لاتی سیاسی کورد له کوردستان دوای رووخانی میرنشینه کوردیه کانی سهرده می عهباسی

کامران عزیز عبدالله

بهشی میژوو، فاکه لئی پهروه ده، زانکۆی کۆیه، ههرینی کوردستان، عێراق

پوخته

لێزه ها ههولده دهن لیکۆلینه وه له رههه نده کانی بهرده وام نه بوونی دهسه لاتی سیاسی کوردی بکهین له کوردستان له دوای رووخانی میرنشینه کوردیه کانی سهرده می عهباسی، که نیوهی دووه می سهدهی پینجه می کۆچی / یانزهی زاینی تا نیوهی یه که می سهدهی شه شه می کۆچی / دوانزهی زاینی، که متر له ماوهی سه دهه یک سه رهجه میان کهوتن و دواتر نه ته وهی تورک جیکه می دهسه لاتی سیاسی کوردی گرتوه له ژیر ناو و بنه مانه می جیاواز فه رمانه وایان گرته ده ست. له م توێژینه وه شروقه می رههه نده کانی ئەم دیارده به ده کهین و وه لایمی ئەو پرسیاره ده ده بنه وه، که بۆچی کورد نه بووه ئەلته رناتیی می رنشینه کوردیه کان له کوردستان. بۆ وه لایمی ئەم پرسیاره له سین ئاست گفتوگو ده کهین له سه ر ئاستی رههه نده که سیه کان، که خۆی له نه بوونی سه رکرده یه کی کارێزمای کوردی ده بیئته وه، که ئەمه بۆ پرسی سیاسی بابه تیککی زۆر گرنگه، سه ره رای ئەوهش ئەو میر و سه روک خێله کوردانه می، که بوونیان هه بووه به یێ ئیاده ی کرداری و خواستی که سی به سه ریان زال بووه له بری خواستی نبش تپان. هاوکات رههه نده گشتیه کان هۆکاریکی تر بووه، که په یوه سته به ته واوی کۆمه لگه می کوردی له سروشتی په رته وازه می و هه لکه وته می جوگرافیا ی کوردستان له نیو چه قی ململانیکان دابوو، له سه ر ئەم بنه مایه رههه نده دهره کی زالوو، که خۆی له زالی ره گه زی تورک له ناوچه کوردیه کان ده بیئته وه، به پالێشتی هیز و سیسته می دهره به گایه قی. ئەنجامی هه موو ئەمانه خۆی ده بیئته وه له بهرده وام نه بوونی دهسه لاتی سیاسی کوردی و مانه وه له په راویزی روودا وه سیاسییه کان و کهوتنه دهره وه میژووی دهسه لات .

وشه سه ره کیه کان: کورد، تورک، کارێزما، بهرده وام نه بوونی دهسه لات، عهباسی

پیشه کی¹

کورد وه ک هه موو نه ته وه کانی جیهان دهره قی بۆ ها تۆته پیش له میژوودا، یه کیک له وه دهره تانه له سه ده کانی ناوه رپست و به دیار یکراوی له سهرده می عهباسی بووه، که بووه هۆی دامه زران دنی چه ند میرنشینیک له ههریمه کوردنشینه کان به تابه قی له دوو سه دهی چاره م و پینجه می کۆچی / ده و یانزه به می زاینی، که له م ماوه به دا بۆ زه مه نیککی دیار کراو فه رمانه وایه کی سنور دار یان کرد، به لام ئەوهی جیکای سه رنجه ئەوهیه، که کورد له سه ر خاکی خۆی وه ک نه ته وه یه کی خاوه ن ماف نه یئوانی بهرده وامی به ده سه لاتی سیاسی بدات، به لکو له ژیر سایه می دهسه لاتی تورک درێژیه به ژیا نی کۆمه لایه قی خۆیدا، لێزه ها ههولده دهن شروقه می رههه نده کانی بهرده وام نه بوونی دهسه لاتی کوردی بکهین دوای رووخانی میرنشینه کوردیه کان .

ناوه روکی توێژینه وه که خۆی له دهره وازه به ک و سین ته وه ر ده بیئته وه، له دهره وازه دا زۆر به کورنی ئاماژه به ناساندنی ئەو میرنشینه کوردیه کان ده کهین که له سهرده می عهباسی له بوونه وه به ره نه بوون چوون، که خۆی له میرنشینیه ره وادی له ئازهریجان وشه دادی له ههریمی ئاران و حه سه نه وه میی له ههریمی چیا و عه نازی له روژئاوای

ههریمی چیا و مهروانی له ههریمی جهزیره و هه زبانی له هه ولێر ده بیئیه وه. ته وه ری یه که م، چه ند خائیک له خۆ ده گریت و باس له رههه نده که سیه کان ده کهین، وه ک نه بوونی سه رکرده یه کی کارێزمای کوردی، که روئی هه بیته له کۆکردنه وهی خه لک به رهنگ ده نگ و خێله جیاوازه کانه وه له ژیر یه ک چه تر و یه کخسته وهی ههریمه کوردیه کان و دروست کردنی دهسه لاتیکی به رفراوان به لایه نی که م زۆریه می کوردستان له خۆگریت، ئەمه گرفتیککی گه وری بهرده م بهرده وام نه بوونی دهسه لاتی کوردی بووه. له خالی دووه له سه ر خواست و ئاره زوه کانی میر کاریه گریه کانی ده دوین، که زۆریه می کات دژ بووه به بهرژوهندی گشتی، لێزه دا قسه له سه ر بهرژوهندیه که سیه کان ده کهین له گه ل پشت به ستن به که سایه تیه نا کوردیه کان و دوا جار دروست بوونی بۆشایی له نیوان میر و هاو لاتی .

له ته وه ری دووه م ئاماژه به رههه نده گشتیه کان ده کهین که خۆی له دوو خال ده بیئته وه، خالی یه که م باس له په رته وازه می کۆمه لگه می کوردی ده کهین، له گه ل لایه نی کۆمه لایه قی کۆمه لگه می کورد که سروشتی خێلایه قی به سه ر زالوو به شپوه یه ک که جیاواز بووه له خێلی نه ته وه ی سهرده سته، جگه له وهی که ئەوانی تری نا کوردی له خۆیان به شایسته تر زانیوه، له خالی دووه م قسه له سه ر هه لکه وته می جوگرافیا

نیمه یی توێژه ر: kamaran.aziz@koyauniversity.org

مافی چاپ و بلاو کردنه وه © ۲۰۲۶ کامران عزیز عبدالله، که پشتن به م توێژینه وه یه کراوه له ژیر ره زامه ندی - CC 0 BY-NC-ND 4.

1. گۆفاری زانکۆی کۆیه بۆ زانسته مرۆفاهتی و کۆمه لایه تیه کان، بهرکی ۰۹، ژماره ۱ (۲۰۲۶) ریککه وتی: وه رگرتن ۵ ته بولول ۲۰۲۴؛ په سهند کردن: ۶ تشرینی یه که م ۲۰۲۴ توێژینه وه ی ریکخراو: له ۲۰ شوبات ۲۰۲۶ بلاو کراوه ته وه.

ناوچهی تر) دهسه لاتدابوون (نهقشبهندی، ۲۰۰۸: ۳۱۳)، بهلام دوتوانین بلین له نیوهی دووهی سهدی پینجهمی کوچی و یانزدهی زانی ههر بهناو مابوون و له بهر گرفته ناوخویهکانان ب کارهگر بوون و بوونان تنها بهشیوهیهکی ره میز مابوو، تنانته بهشیوهک میرهکانی توانای پاراستنی لهوهرگاگانان نه مابوو بهرانبه به تورکانهکان، وهک (ابن الاثیر) نامازه به رووداو یک دهکات له سالی (۹۵/ک/۱۱۰۱) که چون تورکهکان هیرش دهکاته سهر میر (سرخاب)ی عنازی و ژمارهکی زور له کوردهکان دهکوژین دهستهگرن بهسهر مولک و مال و سهروهت و سامانیکی زور، (۲۰۰۶: ۸/ ۴۷۶) ئەم لاوازیه بهردهوام دهیت له نیو میرنشینی عنازی، تا له سالی (۵۱۱/ک/۱۱۱۷) به تهواوی لهسهر شاتوی سیاسی و ندهین (نهقشبهندی، ۲۰۰۸: ۳۶۳).

هاوسهردهمی ئەمانه میرنشینی ههزبانی (۳۸۷-۵۲۲/ک/۹۹۷-۱۱۲۸) له ههولیر فهراوهیایان دهکرد، ئەگهچی لهسهر ماوهی حوکرانیان بوجونی جیاواز ههیه، تنانته میژووونوسان لهسهر سالی سهرهههکان و رووخانیان کوک نین، بهلام ئەوهی بوونه ئەم میرنشینه له چارهگی یهکهمی سهدی شهمه می کوچی و دوانزه می زانی له لایهن فهراوهیای موسل (عماد الدین زنگی) له نیو بران (ابو شامه، ۱۹۹۷: ۱/ ۱۱۸).

۱. رههنده کهسیهکان

۱.۱. نهبوونی سههرکهیهکی کاریمای کوردی

سههرکه رهولی بنچینهی دهگیرئ له ئاراستهکردنی رووداوکان له بنیادنان و له تیکدان، ئەو که لانهی له میژوودا خاوهنی سههرکدای کاریمای بوونه و دهسکهوتی گهورهیان بهدهستهپنانه، نهک تهنا لهسههردهمهکی خویان، بهلکو بو دواي خوشیان کارهگری و جی پهنجیهان به زیندووی ماوتهوه، به پینجهوانهوه ههر کاتیک سههرکه له گوشه تیکابهکی ناوچه گهیری و خیلگه ریهوه روانه رووداوکان و بهرزه وهندی کهسیهکانی خسته سهرووی بهرزه وهندیه گشتیهکان، به دلناییهوه خهونهکانشی خهونی چوک دهن و ههنگه وهکانشی چوک و دهسکهوتهکانشی چوک دهن.

یهکیک له گرفته هههره سههرکهیهکانی کورد به درتیا میژوو لهسهدهکانی ناوهراستهوه تا ئیستاش نهبوونی سههرکهیهکی کاریمای گشتگیره، وانا سنوری کاریمایه تیهکه می فهتیس نه مایتهوه له نیو خیلنیک، یاخود ناوچهیهک و سنوریکی چوک نیشتیان، له بهرئهوهی تینه پهراندنی جوگرافییای بهرتسک پرسیار دهخاته سهر وجودی کاریمای، بهشیوهیهک کارهگری لهسهردهی که شوناسی کاریمایه تیهکه می کالدهیتهوه و ناتوانی خۆشهوهیستی ئەوانی تری هاونهتهوهی به دهستهپینتی و کارهگری لهسهر هاوینشتیانان ههین که لهدهروهی خیل و ناوچهی ئەون، بهمهش ههم لهسهردهمی خۆی دهسکهوتهکانی چوک و ههم دواي خوشی میژوویهکی ههژار جیندههینی ههم نایته جینگه شانازی ئەو هاوینشتیانانیه که له دهروهی بازنه می پرکردنهوهکانی ئەون.

لیره دا بهدواي وهلامی ئەو پرساره دهگه پین، که بوجی دواي رووخانی میرنشینه کوردیهکانی سههردهمی عباسی له کوردستان دهسه لاتی کوردی بوونی نهما، که بهروای ئیمه یهکیک له هۆکاره سههرکهیهکان نهبوونی سههرکهیهکی کاریمای بووو، که رهولی بهرگیرکاری راستهقینه بیینی و روویهرووی مهترسیه دههکهکان بیتهوه، یاخود

کوردستان دهکهین، که له نیو چهقی مملاتیکنان دابوو، ئەمهش چاو تیرپینی ئەوانی تری لهسهر ناوچهکه زیاتر کردوه، که ئەمانه پرسی گشتین و تهواوی کۆمۆلگای کوردی دهگه پینتهوه و ئاستهنگی گهوهرن له بهردهم بهردهوام نهبوونی دهسه لاتی سیاسی کورد.

تهوهری سنییه: لهسهر رهههنده دههکهکان دهوین، لهسهر دوو ئاست، خالی یهکهم له رووی کهلتوری و فرههنگی و سیاسی وانا به کارهینانی هیزی نهرم بهرانبه کورد، که بریتیه له بلاووونهوه و زالی رهگهزی تورک له ناوچه کوردنشینهکان، خالی دووم قسه لهسهر سیسته می دههههگایهتی دههکی دهکهین له رووی سههرازیهوه بهکارهینانی هیزی رهق له لایهن تورک و بهخشینهوهی زهوی ههریته کوردیهکان بهسهر سههرکه سههرازیهکانان، که رهول و کارهگره بیان ههبووه لهسهر بهردهوام نهبوونی دهسه لاتی ههرنایهتی کوردی. له کۆتاییشدا ئەنجامی توژینهوه کهمان خستوهته روو.

لهم توژینهوه بهدا رینازی شیکارمان بهکارهیناوه به پشتبهستن به سههراوهکان و شیکردنهوهی دهقهکان، بهلام لیره دا لهههندي بابته بهتایهتی له پرسی بوونی تورک له ناوچه کوردنشینهکان تهنا یهک دوو دهقان خستوته پرو وهک بهلگه و پالپشتی بوجونهکانمان، ئەگه رنا له بهر زوری بالادهستی ئەم رهگهزه رووداو نمونه می یهکجار زور ههیه.

دهروازه: ناساندنی میرنشینه کوردیهکانی سههردهمی عباسی

لهسهردهمی عباسیهکان و به دیاریکراوی له ماوهی فهراوهیای بوهمیهکان (۳۳۴- ۴۴۷/ک/ ۹۴۵- ۱۰۵۵) له عیراق چهند میرنشینیکی کوردی سههراوهکان له ههریته کوردنشینهکان ههریهکه بیان له ناوچهیهکی دیاریکرا و سنوریکی جوگرافی سنووردار فهراوهیایان دهکرد^۲، بو نمونه میرنشینی شهدادی (۳۴۰-۴۶۸/ک/ ۹۵۱- ۱۰۷۵) له ههریته ئاران دهسه لاتندار بوون، تا میر (فضلون)ی شهدادی له سالی (۴۶۸/ک/ ۱۰۷۵) ولاتی ئارانی رادهستی (ساوتکین)ی نوینهری سولتان (ملیکشاه)ی سههلقی دهکات (منجم باشی، ۱۹۵۸: ۱۸)، ههرچهنده بوجونیک تیرش ههیه، که نامازه بهوه دهکات دواي مردنی میر (فضلون) له ههمان سال سهههخوی شهدادیهکان له ئاران کۆتایی پینتهوه (زهکی، ۲۰۰۶: ۲۴۸)، بهلام ههر دوو بوجونه که له راستیه کم ناکاتهوه، که تورکهکان بوونه شوینگرهوهی کورده شهدادیهکان.

هاوکات میرنشینی رهوادی (۳۴۳-۴۶۳/ک/ ۹۵۴-۱۰۷۰) له ههریته ئازربایجان له لایانی بنه مالهی رهوادی که سهههههزی ههزبانی کوردی بوون فهراوهیایان دهکرد، له سالی (۴۶۳/ک/ ۱۰۷۰) به دهستگیرکردنی میر (میلان) و کوردهکانی له لایهن سههلقیهکان کۆتاییان پیندیت (عبدالله، ۲۰۱۲: ۵۲-۵۴)، ههروهه له ههریته جهزیره میرنشینی مهروانی (۳۷۲-۴۷۸/ک/ ۹۸۲-۱۰۸۵) له شارهکانی (ئامهه، میافارقین، ئارزان، نصیین و حسن کیفا ... هتد) حوکرانیان دهکرد تا سالی (۴۷۸/ک/ ۱۰۷۵) له لایهن سههلقیهکان له ناوبران (ابن الاثیر، ۲۰۰۶: ۸/ ۲۹۹-۳۰۰: مرعی، ۲۰۰۵، ۲۲۳) تورکهکان بوون به شوینگرهوهیان.

بهههمان شیوه له ههریته جیا میرنشینی عنازی (۳۸۱-۵۱۱/ک/ ۹۹۱-۱۱۱۷) له پانتایهکی فراوان له شارهکانی (دینهوه، شارهزور، حلوان و قرمیسین چهندیان

^۲ - بو زانبار زیاتر لهسهر میرنشینه کوردیهکانی سههردهمی عباسی بهروانه: ناکو بورهان محمده، میرنشینه کوردیهکانی سههردهمی عباسی، ل ۱۱-۲۲۹

بێگومان ئەمەش کۆمه لایک ره هندی قوڵی ههیه، که هه ندیکیان په یوه ندی به بهر له رووخانی میرنشینه کانه ههیه، به تایهتی به رهفتاری دهسه لانداری کورد و میر و فه رمانه واکان، که زه مینه سازیان بۆ بنیادنانی دهسه لاتیکی گشتگیر نه کردوه، به شیوه یهک که به ره سه ته کانی چیا و خینل و ناوچه گه رێ تیبه رین، سه ره رای ئه وهش که چه نیدن هه لای ستراتیژیان کردوه، که کاریگه ری بۆ دوا ی خۆشیان هه بووه .

لیزه دا به شیک له هه له ستراتیژیه کانیان به شیک که به هۆی خواستی که سه یه وه ئەنجامیان داوه له چه ن خا لیک ده خه یه پروو .

آ- میر و هینانی هیزی دهره کی:

به کیک له گرفته سه ره کیه کان که کاریگه ری هه بوو له سه ره نه مانی دهسه لاتی کوردی له کوردستان دوا ی رووخانی میرنشینه کوردیه کان بریتی بوو له ده سه کیشکردنی هیزی دهره کی بۆ سه ره نیشتهان له ئەنجامی مملاتی ناوخۆی، که ئەم دیارده یه له زۆریه ی میرنشینه کوردیه کانی سه رده می عه باسی به دیده کریت، به لام به ریزه ی جیاواز، بۆ نمونه له میرنشینی عه نازی له ئەنجامی شه ر و نا کۆکیه کانی تیو بنه ماله ی فه رمانه روا ده سه کیشی تورکه سه لجوییه کان ده که ن بۆ سه ره نیشتهان به مه به سستی زالبوون به سه ره نه یاره هاونه ته وه ده که ی (ابن الاثیر، ۲۰۰۶: ۵۶ / ۸؛ ابن خلدون، ۱۹۹۹: ۸ / ۱۱۰۵)

گومانی تیدانیه هه رکاتیکی هیزیکی دهره کی یارمه تی هه ر میر و ده سه لانداریکی کوردی دانی، بێ به رانه ر و بێ ده سه کوه ت نه بووه، له بهر ده سه ته به رکردنی ئارامی و سه قامه گیری ناوچه کهش نه بووه، به لکو جگه له ده سه کوه تی مادی و هه ژموونی سیاسی و بالاده سستی له ناوچه که لیکه وته ی خراییشی هه بووه ته نانه ت بۆ دوا ی رووخانی میرنشینه کانی به تایه تی له پرووی دیگرافی و نیشته جی بوونی ره گه زی نه ته وه ی سه رده سه ته، له به ره وه ی کاتی بۆ ناوچه کوردیه کان ها تون ژماره یه کی زۆر له تورکهانه کان ها تون ماونه ته وه و نیشته جی بوونه (عبد الحکیم، ۲۰۲۰: ۷۳-۷۴)

ئهم مملاتییه ناوخۆی و ده سه کیشکردنی هیزی دهره کی هه مووی به ره ئەنجامی خواستی که سی بووه له ئامانجی گه یشتن به ده سه لاته وه سه رچاوه ی گرتوه، که جگه له به رزه وه ندییه که سه یه کان به ه یچ شیوه یه ک به رزه وه ندی گشتی تیدا ره چاونه کراوه، که ئەمەش دوا جار جگه له زه ره ر و زیانی گشتی ه یچی لێ به ره هم نه ها توه، چ له وێران بوونی ناوچه کوردیه کان (ابن الاثیر، ۲۰۰۶: ۵۶-۵۷ / ۸) و نامۆ و قیزه ونبوونی ده سه لاتی کوردی له به رده م کۆمه لگه که ی به شو به که ته نها خواستی گۆرینیان بکه ن به یه نه وه ی بیر له جیگره وه یه کی کوردی بکه ن، بۆیه ده یبێن تورکه قه فاجیه کان له شه ر زوور و ده وره یه ری، له دوا ی سالی (۱۱۱۷/ک) (۱۱۱۷/ک)، به نه مانی میرنشینی عه نازی ده بته شوینگره وه ی ده سه لاتی کوردی (محمد، ۲۰۱۳ / ۱۶۸-۱۶۹)

له میرنشینی مه روا ئیدا له ئەنجامی نا کۆکی ناوخۆی و رازینه بوونی (سعیدی کوری نصر الدوله) به ده سه لاتی براهه ی میر (نظام الدوله)، که دوا ی باوکی ها ته سه رده سه لات، له ئەنجامدا (سعید) له سالی (۱۰۶۳/ک) (۱۰۶۳/ک) په ناد ه با ته بهر تورکه کان و داوا ی هاوکار ی و یارمه تیان لیده کات (الفارقی، ۲۰۱۴ / ۵۰۶) راس ته ئەم داوا کارییه ی بۆ نه چوه سه ر و ئەم روودا وه نه بووه هۆی رووخانی میرنشینه که، به لام بێگومان کاریگه ری خرای له سه ر ناوچه که و ده سه لاتی مه روانی به حنیشت، ده توانین بلین کاریگه ری له سه ر خودی بیر کردنه وه ی تورکه کان هه بووه به ئاراس ته ی چاوتی رینیان له خیرو بیری هه رتیی جه زیره، وه ک ئەوه ی دواتر ده یبێن میرنشینی مه روانی له سه ر ده سستی تورکه سه لجوییه کان ده روخت (الفارقی، ۲۰۱۴ / ۵۱۹ ؛ ابن الاثیر، ۲۰۰۶ / ۸: ۲۹۹-۳۰۰)

نه بوونی کاریزمایه ک که رۆلی کۆکه ره وه بگه یری و کارایی له کۆکردنه وه ی هه موو هۆز و تیره جیاوازه کان و یه کخستی ناوچه و هه ریمه کوردیه کان، به لایه نی که م له سه ره به رزه وه ندی ها وهش و له کاتی بوونی مه ترسی راس ته قینه .

گرفتییی سه ره کی له عه قیه تی میر و ده سه لانداری کورد بریتی بوو له وه ی که نه یاتوانی ئاین به کاره یین له به رزه وه ندی هه ریمه کوردنشینه کان، وه ک چۆن تورکه سه لجوییه کان توانیان ئەم کاره بکه ن و ئاین له به رزه وه ندی ده سه لاتی خۆیان به کاره یین و ته نانه ت وه ک به رگری کاریکی سه ره سه ختی ئیسلام ده رکه وتن و ه یز و نه ته وه کانی تریشیان له ده وه ی خۆیان کۆ کرده وه له تیویشیان کورد به رامبه ر نه یاره کانیان (الواداری، دت: ج ۳۹۳/۶)، چونه کارکردن له سیاقی زه مانی خۆی به کیکه له کاره کانی کاریزمایه، که ده یبێت بزانی ت چۆن خۆینده وه بۆ زه مانی خۆی بکات، ده یبێن له سه ده کانی ناوه راست ده سه لات به شیوه یه کی گشتی ده سه لاتی ئاینی بوو، بۆیه سه یاسه تکردن له م چوارچۆیه گرنگه، راس ته میره کوردیه کان و کۆمه لگه ی کوردی به شیوه یه کی گشتی موسلمان بوون، به لام ته نها ئەمه به س نیه بۆ مانه وه و دریزه دان به بوونی سیاسیانه یانه یان .

کاریزمایه عه قیه تییکی داخراوی نیه، به لکو که سیکی کراویه به دنیای دهره وه و ناوه ی کۆمه لگه که که ی، که ئەمه له تیو کوردا به ئەسته م به دیده کرێ، بێناگی میر و ده سه لانداری کورد به دنیایی دهره وه ی خۆیان به دینا که مین چ له پرووی به زاندنی سنوری جوگرافیای خیلاته تی، چ وه ک هه ولدان بۆ گه یشتن به ناوه ندی فه رمانه روا یی ئه وکات که به عدا بوو (عبدالله، ۲۰۲۰: ۳، ۳، ۳ / ۱ / ۲۰)، تا له ریکه ی سه ته ره وه هه ولێ مانه وه و به رده وای به خۆیانده ن له تیو جه نگه لستان و زه مانی مملاتی تیو انیزه کان .

له سه ر ئاستی ناوخۆش بۆشاییه کی گه ره له تیوان میر و خه لکدا هه بوو، که ئەمه ش به ده ره له تایه ته ندییه کانی کاریزمایه، له کاتی کدا مانه وه و به رده وام بوون پنیوستی به دروستکردنی په یوه ندی پته وه هه یه له تیوان سه رکرده و هاو نیشتهانیان .

ده یبێن رووخانی زۆریه ی میرنشینه کوردیه کانی سه رده می عه باسی له سه رده سستی تورک ئەنجامدا (مه حمه مه د، ۲۰۰۶: ۲۷۴-۲۹۵؛ عبدالله، ۲۰۱۲/۱۴۴-۱۴۹) به یی ئه وه ی که له ناوچه کوردنشینه کان هه لویستییک، یا خود نار ه زایه تیه ک هه یی به رانه ر به وه هیزی که هۆکار بووه بۆ ئەم بارودۆخه، ئەمەش سه له مته ری ئه وه یه که میر به ه یچ شیوه یه ک نه یوانیوه جیگه ی خۆی له دلی هاو نیشتهانیان بکاته وه و سه رمایه کی مه عنه وه ی له بری سه رمایه ی مادی به ده سه تپه نتی، تا له کاتی مه ترسی دهره کی بتوانی له ریکه ی خه لکه وه روو په رووی ئالنگاریه کان بپته وه و شکست به پلانی دهره کی به یینی و دریزه به فه رمانه روا ی بدات، ئەگه ر ته نها له پارچه یه کی کوردستانیش بێت، یا خود وا له هاو لاتیان بکه ن دوا ی مردنی میر و نه مانی میرنشینی به دوا ی ده سه لاتی جیگره وه ی خۆمایدی بگه رین .

۲.۱ خواستی که سی میر و کاریگه ری به کانی:

له راستیدا ئەم قسه یه راسته که یاسا کانی ژبان وایه ده سه لات تا سه ر بۆ که س نامینیته وه، میرنشین و ده ولته کان وه ک خۆیان به رده وم نابن به قو ناغی گه شه کردن و لاوازی و رووخان داده رۆن، به لام ئەوه ی په رسیاری سه ره که لای ئیمه ئەوه یه، کاتیکی میرنشینه کوردیه کانی سه رده می عه باسی ده رووخین له کوردستان ئەوه ی شو تی ده سه لاتی ئەو میرنشینه ده گر پته وه کورد نیه، به واتایه کی تر کورد نایته جیگره وه ی کورد، به لکو نه ته وه و هیزیکی تری وه ک تورک له هه ریمه کوردنشینه کان جیگه ی ده سه لاتی میرنشینه کوردیه کان ده گر پته وه .

بەتایبەتی لەسەردەمی سولتان موزەفەر پێشكەوتنیکى باشى بەخۆیەوه بێبوو، بەهۆی نزیكى له خەلك و بايەخدا بە ژيان و گۆزەرايان و داينكردى پىداويستىيەكانيان (ابن خلكان، ۲۰۰۹ : ۲۹۱/۲) بىگومان ئەمەش كارىگەرى زۆر ھەبوو لەسەر بىركردنەوى ھاوڵاتی، لەبەرئەوى بەھادارترین شت لای مرقوف ئارمى ناوخوازی و خۆشگۆزەراينی، كە مانادەدات بە ژيان .

۲. پەھەندى گشتى

۱.۲ پەرتەوازەبى كۆمەلگەى كوردى

كاتىك باسى پەرتەوازەبى كۆمەلگەى كوردى دەكەين لە سەدەكانى ناوەراست دەبى باسى سروشتى پىكەتەى ئەم كۆمەلگەى بەكەين، كە سروشتى خىلايەتى ھەبوو، واتا كۆمەلگە بەسەر چەندىن ھۆز و خىل و تىرە داھەش بوو بوون (۵)، بىگومان ئەمەش كارىگەرى دەبىت لەسەر پەرتەوازەبوون، چونكە دەمارگىرى جىواز و بەرژەوندى جىواز كارىگەرى گەورەى ھەبوو لەسەر بەرپەكەوتنى بەرژەوندىيەكان، دواجار ئەمەش تىروانى جىواز و پەرتەوازەبى لى بەرھەم ھاتوو .

يەكێك لە سروشتەكانى پىكەتەى خىلى كوردى برىتى بوو لە پەيوەست بوون بەم ناوچە جۆگرافىە ديارىكرەوى كە تىدا نىشتەجى بوو، بۆنۆنە ھۆزى ھەمىدى كوردى لە ھەرىي جەزىرە (ابن حوقل، ۱۹۷۹ : ۱۹۵)، ھەزبانى لە ھەولنر (ابن الاثير، ۲۰۰۶ : ۵۴۷ / ۶) بەرزىكانى و شازنجانى لە ھەرىي جىا (توفىق، ۲۰۰۷ : ۳۹، ۱۱۶)، كە ئەمە گرتەكانى قوئىر كۆمەلگەى بە ھۆى ناكۆبى بەردەوامىەكانيان لە ناوخواز پەرتەوازەتە سەر ئەوى ھەنگو بەردە ھەردە ھۆى خۆيان بنىن، ھۆكارى ئەمەش ئەوى بە كە سەرچاوى داھات و زەوى خىلەكانى واى لىكرەدون ھەرىكە ھەولنى پاراستن و فراوانكردى زەوىكەى خۆبى دات، ئەمەش كارىگەرى قوئى كۆمەلگەى سەر لاواز بوون و داھەش بوونى ھۆزەكان بەسەر ناوچە جىوازەكان، ھاوكت بوونى سەدان ھۆزى جىواز لە كوردستان خالى ھەرە لاواز لەبەردەم نەشوقاكردى كۆمەلگەى كوردى گورزىك بوو بۆ پروسەى ئايندەسازى واىكرە كە كورد ھەر بەلاوازى بە ناكۆبى بىننۆتە ھەك مېژوونوسىك لەسەر ئەم سروشتە دەبىت (كوردەكان خەلكىكى زۆرن لە ژمارە ناھەن، لەبەرئەوى ناگرى دوو بەرەكى و ئاشوبان لە تىواندايە بۆبە ھەر ھەستانەوىەكەيان ھەبى دووبەرەكى دىابىرئەتە، ئەگەر وانەبوونايە دەستيان بەسەر ولاتان دادەگرت و ناوچەكانى دەور و بەرپىشان دەخستە ژىر دەسەلاتى خۆيان، بەلام بۆچونان جىوازە و قسەشيان يەكانگىر نىبە و بەردەوام دەستيان دەچنە خۆبى يەكترە، تەنبا يەك سەركرەدىان نىبە و لە ئەنجامى شەر و ناكۆبىەكانيان چاوى ئافرەتەكانيان بە فرمىسى خۆبىاوبى) (العمرى، ۱۹۸۸ : ۵۸).

لەپستىدا واقە مېژوونىيەكە سەلمىنەرى ئەو دەقە مېژوونىيە، كە ھەر كاتىك كورد دەسەلاتىكان ھەبوون سەرقاتى مەملاتى و كوشتى يەكتر بوونە، بىگومان ئەمەش رىگە بۆ ھىزى دەركى خۆش دەكت و چاوبىرئەتە سەر خاك و نىشتىمانى كورد لە ئەنجامدا پەرتەوازەبى و لاوازى كۆمەلگەى كوردى لە دەستدانى ھىزى لىبە ھەم ھاتىبە، كە ئەمەش نا ھاوسەنگى ھىزى ھىناكايەو، لە كاتىكدا لەسەدەكانى ناوەراست

تەننەت دواى نەمانى دەسەلاتى مەروانى توركەكان بوون بە شوئىنگەرەوبان و بلاوبان كرد بە خاكى ھەرىي جەزىرە و دەسەلاتىكى توركى لە ناوچەكە بىنا دەبىن بە ناوى ئەرتەقىيەكان (۳).

ب- بۆشايى تىوان مەر و ھاوڵاتى

لە كۆمەلگەى كوردى لە سەدەكانى ناوەراست بەر لە رووخانى مېرئىنە كوردىيەكانى لەسەردەمى عەباسى بۆشايەكى گەورە لە تىوان ھاوڵاتى و مەر بە دىدەكرى، كە ئەمەش كارىگەرى گەورەى لەسەر ھەلئوئىست و بىركردنەوى تاكى كورد دەبىت، بەرانبەر بە دەسەلاتى خۆمالى كوردى بە بەلگەى ئەوى كاتىك مېرئىنە كوردىيەكان رووبەرەوى ھىزى دەركى بوونەتەو و لە ناوبراون ھىچ جۆرە بەرھەلستەك بەدىناكەين لە لاين ھاوڵاتىيەو، بۆ نمونە كاتىك ھىزىكى ھەك سەلجوقىيەكان برىارى رووخانى مېرئىنى رەوادى دەدات لە سالى (۴۶۳/ك / ۱۰۷۰ز) زۆر بە ئاسانى بە دەستگىركردنى مەر و كۆرەكانى كۆتايى بە مېرئىنەكە دەبىن (الصفهاني، ۱۹۷۸ / ۴۴ : النقبندى، ۱۵۰/۲۰۱۳)، بەنى ئەوى دواى بەندكردى مەر كاردانەو و نارەزايى و ھەلئوئىستىك بىننە لە تىو كۆمەلگە لە لاين كوردەكانى ئەو ناوچەبە بۆ پالېستى مەرەكەيان، كە ئەمەش دەرخەرى ئەو راستىيەن كە دەسەلاتى كوردى دوور بوو لە خەلك و بۆشايەكى گەورە لە تىواندا بوونى ھەبوو.

بەھەمان شىوہ لە مېرئىنى مەروانى دواى رووخانى مېرئىنەكە و دوورخستەوى (منصورى) كۆتا مېرى مەروانىيەكان و كۆتايى ھىنانى مېرئىنەكە لە سالى (۴۷۸/ك / ۱۰۸۵ز) ((الفارقى، ۲۰۱۴ / ۵۱۹ ؛ ابن الاثير، ۲۰۰۶ / ۸ : ۲۹۹-۳۰۰) ھىچ جۆرە رووبەرەوى بوونەو بەك لە تىوان ھاوڵاتىيە كورد و ھىزى داگىركار بە دىناكەين، ياخود بزوتنەوى خۆرسك لە تىو كۆمەلگە سەرى ھەلنەداو دەژ ئەو دەسەلاتەى كە لەرووى زمان و كەلتور و نەتەوہە لەكەل ھاوئىشتەبىانى نىشەجىي ھەرىي جەزىرە جىوازىان ھەبوو، ئەگەرچى مەر (منصور) بۆ چەندىن سالى دواى نەمانى مېرئىنەكە بەبى دەسەلاتى لە ژيان داماونەتەو (ابن الاثير، ۲۰۰۶ / ۸ : ۴۰۰)، بەلام لەو دەچى خەلك پىشتىوانى لىنەكردىبە بۆ زىندو كرنەوى دەسەلاتەكەى .

بىگومان يەكێك لە ھۆكارەكانى ئەو دووربەسى تىوان ھاوڵاتى و دەسەلات برىتى بوو لە بى ناگايى مەرەكانى فەرمانرەوا لە گىروگرتى ھاوئىشتەبىانىكانى و رۆچونان لە رەفاهىيەت و خۆشگۆزەرانى و ھەبوونى مۆلك و مالئىكى يەكجار زۆرى تايبەت (ابن الجوزى، دت : ۱۶ / ۷۰)، ئەمانە ھەمووى كارىگەرى گەورەى ھەبوو لەسەر بىركردنەوى خەلك بۆ ھەولنەدان لەسەر گىرپانەوى ئەو دەسەلاتەى ھاو زمان و ھاوئەتەوى، كە چەندىن سال حوكمرانان كردوو.

ھاوكت ژيان و گۆزەرانى ھاوڵاتىان دواى رووخانى مېرئىنەكان، ئەگەر باشتەر نەبوونى خراپتر نەبوو لە زۆر بواردا، بۆ نمونە ھەولنر لەسەردەمى مېرئىنى ھەزبانى مەملاتىيەكى زۆر لە تىوان بنەمالەى دەسەلاتدار و مەرە فەرمانرەواكان داھەبوو (ابن أبى الھىجاء، ۲۰۰۴ : ۱۹۱)، كە ئەمەش رەنگدانەوى خرابى لەسەر كۆمەلگە ھەبوو لە ھەموو ئاستەكان، بۆبە سەرچاوەكان لەو سەردەمە ئەوئەندە باسى لاينى شارستانى و پىشكەوتنى ئەو شارە ناكەت بە بەراورد بە باسكردنى ناكۆبىەكان، ھەر خۆى ئەمە ياسايەكى گشتگىرە لەو شوئىنەى كە ناارامى نا جىگىرى سىياسى ھەبى كارىگەرى خرابى لەسەر كۆمەلگە ھەبە، بە پىچەوانەو ھەولنر لەسەردەمى ئەتا بەگىيەكان (۴) و

۵ - بۆ زانبارى زياتر لەسەر ھۆزە كوردىيەكان لەسەدەكانى ناوەراست بىروانە زرار صدىق توفىق، (۲۰۰۷) القبايل و الزعامات الكردية في العصور الوسيط، مؤسسة مؤكرىياتى، ارىيل.

۳ - بۆ زانبارى زياتر لەسەر مېرئىنى ئەرتەقىيەكان بگەرئۆہ بۆ عماد الدين خلىل، الامارات الاراقىة فى الجزىرە و الشام، (بىروت : ۱۹۸۰)

۴ - ئەتابەگ، لە بنچىندا زارامىكى توركىيە لە دوو برگە پىكەتەو، (نەتا) بە ماناى باوك دىت و (بەگ) بەماناى مەر دىت، ئەمەش بە ماناى باوكە مەر يان مېرى باوك دىت . (اللقشندى، ۱۹۱۴ : ۱۸ / ۴)

سه لوجیهی کان بوون و ده ولت له سه ر شانی ئەوان بنیادنا بوو بۆ وه لامدانه وه و پاداشته کردنیان ئەم کاره یان کردوو، ههروهک وه زیری سه لوجی (نظام الملک) سه باره ته به هۆزه تورکه کان و زۆری ژماره یان ده لیت: (ئەوان مافیکی جیگیریان له سه ر ده ولت هه یه. که به ژداریان له خزمه تکردنی کردوه، هه ر له ماوه ی دروست بوونیه وه له م رینگه دا به رگه ی ماندیوون ناخوشیه کانیان گرتوه) (نظام الملک، ۲۰۰۷: ۱۴۱) ئەم قسه یه رهنگدانه وه ی له سه ر شتواری حوکمرانی سه لوجیهی کان هه بووه له پاداشتی خزمه تی سه ربازی ناوچه یه کیان پیداون .

ده یین له شاره کردیهی کان هه رینی جهزیه بنه ماله ی توره که (ته رته قیهی کان) که خزمه تی زۆریان هه بووه له سوای سه لوجی و بنه ماله کی داری تورکه کان بوون له پاداشتی ئەو رۆل و پینگه یه ی که هه یان بوو له شاره کی هه رینی جهزیه حوکمان ده کرد (محمد مه د، ۲۰۱۳: ۱۴۵) .

به هه مان شتیه به هۆی ئەو خزمه ته زۆره سه ربازی که بنه ماله ی (عمادالدن زنگی) به سه لوجیهی کان کردبوویان له پاداشتی ئەمه ناوبراویان له سالی (۱۱۲۷/ک/۵۲۱ز) کرده فه رمانه وه ی موصل (ابو شامه، ۱۹۹۷: ۱/ ۱۱۵-۱۱۶) دوا ی چه سپاندنی ده سه لاتی (عمادالدین) سوپایه ک به ره وه لولیر ده نیرئ به سه ر کردایه تی (زین الدین علی کوچک) ده ست به سه ر ئەم شاره داده گرن و خۆی و نه وه کانی زیاتر له سه ده ک فه رمانه وه ی هه لولیر ده کەن تا له سالی (۶۳۰/ک/۱۲۳۳) سولتان (مظفر الدین کۆجوری) ده مریت (ابن خلکان، ۲۰۰۹: ۲/ ۲۹۰-۲۹۳) به برای ئیمه به خشینێ ئەو هه موو ناوچه و زه وینه له ناوچه کردنشینیه کان له سه ر حیسایی خه لکه ره سه نه که ی بووه، ئەمه ش کاریگه ری هه بوو له سه ر سه رکرده سه ربازیه تورکه کان، که پارێزگاری بکه ن له وه هه رینه ی پێیان به خشرایه و له لایه کی تر رینگر بوون له کورده کان تا بێن به خاوه ن ده سه لات له سه ر خاکی خۆیان، له به رته وه ی به مه ترسیان زانیه له سه ر پینگه و ده سه لاتیان، بۆیه کورد له کوردستان بێ ده سه لات مایه وه .

ته هجام

۱- یه کییک له گه رته سه ره کییه کان به رده م پرۆسه ی سیاسی کورد به درێژایی میژوو تا ئەمڕۆ نه بوونی سه رکرده یه کی کارێزمایه، ده یین دوا ی رووخانی میرنشیه کوردیهی کان هه یج میریک یان سه رکرده یه کی کورد له کوردستان نه بوو بتوانی خه یل و هۆزه جیاوه زه کان کۆیکه توه بینه شوینگره وه ی ئەو ده سه لاته لۆکالییه ناوچه یه ی که له فۆرمی میرنشین قه تیس مابوو، هاوکات به رژه وه نده گشته یه کان بخته سه روی به رژه وه ندیه تابه تیه کانی، به پینچه وانه وه ئاراسته ی کارکردنیان له سه ر بنه مای به رژه وه ندی که سی بووه، بۆیه زۆر جار پشیمان به هیزی داگیرکه ر به ستوه، ئەمه ش هۆکاریک بوو بۆ مانه وه ی کورد له ده ره وه ی کارایی میژوو ی .

۲- کاتییک باسی ده سه لاتی سیاسی ده که ی، ناییت ره هه نده گشته یه کان به نادیده بگرین، که خۆی له کومه لگه وه ئه جوگرافیا یه ده یینته وه، که ته ییدا ده زئی په رته وازه ی کومه لگه ی کوردی و کۆک نه بوون له سه ر به رژه وه ندی هاوبه ش هۆکاریک بووه بۆ لاوازی سیاسی و بێ ده سه لاتی لیکه وتۆته وه. سه ره رای ئەوه ش هه لکه وه ته ی شوینی جوگرافی کورد و نزیکیان له ناوه ند و چه ی مملاتی و گۆرانکارییه کان کاریگه ری زۆری هه بووه له سه ر گه یشتنی هیزی تر به کوردستان .

۳- له هه ر شوینییک په رته وازه ی ناوچه ی بوونی هه بوو ئەوه ره هه ندی ده ره کی زالدیه ییت و سوود له م بارودۆخه وه رده گرت، به تابه تی له وه زمه نه یی که سنوری یاسایی بوونی نه بووه، به لکو وه هه موو ده سه لاته کان له سه ر بنه مای هه ی بنیادنا بوو، بۆیه

سیاسی و پاشخانیککی ناکوکیه، که کاریگه ری له سه ر لیکترازی کومه لایه تی کردوو، وانا له بچینه دا گه رته که گه رتیکی بونیاده یه له تیوان دوو ره گه ز که یه کیکیان له سه ر خاکی خۆی ده زئی و ماخو راوه و بێن به شکاره وه له ماف و ئازادی و ده سه لاتی سیاسی، هه ره وه ها خاک و سه ره وت و سامانی نیشته یانی ئی زه وه تکراره، ره گه زی دووه مبه ش که تورکه سوودی له له په رته وازه یی ئیومالی کورد وه رگرتیه و ده ستی به سه ر خاک و ده سه لاتی سیاسی داگرتوو .

له سه ر بنه مای میژوو ی ناوچه کردنشینیه کان له م ماوه یه و ئەو رووداوه ی که گوزه ریان کردیه، گومامان له وه دانییه که بوونی ره گه زی تورک به ئەندازه یه کی زۆر له م ناوچه یه کیکه له رینگه سه ره کییه کانی به رده م به رده م نه بوونی ده سه لاتی کوردی له کوردستان دوا ی رووخانی میرنشیه کوردیهی کان سه رده می عه باسی .

۲.۳ سیسته می ده ره به گایه تی ده ره کی

سیسته می ده ره به گایه تی یه کیکه بووه له ره هه نده کانی به رده م نه بوونی ده سه لاتی کوردی له کوردستان، له به رته وه ی ئەم سیسته مه له سه ر بنه مای ده ست به سه رداگرتن و به خشینێ زه و وه ستا بوو له سه رده می سه لوجیهی کان، به بێن ئەوه ی ره چاوی بوونی خاوه نداریه تی بنه رته ی بکری، گومانی تیدانییه ده ست به سه رداگرتن و پاوانکردنی زه ویه کان به پشت به ستن به هیزی سه ربازی ئەهجام ده درا، ئەم سیسته مه راسته له به رته وادا فۆرمیکی ئابووریه و به مه به ستی ئابووری به کارهاتیه، به لام کاریگه ریه سیاسییه کانی زۆر زیاتره

ده یین هه ریمه کردنشینیه کان و زه و ی و له وه رگاکی له سه رده می میرنشیه کوردیهی کان له ژیر ده ستی میره کوردیهی کان دا بوو، به لام دوا ی هاتی سه لوجیهی کان و به هه یرونیان له ناوچه که ئەم فۆرمه گۆرانکاری به سه رداهات و سیسته می ده ره به گایه تی تا راده یه کی زۆر په ره سه ندنی به خۆیه وه یینی به به راره و به سه رده می حوکمرانی بوه ییهی کان له عیراق، چونکه سه لوجیهی کان ده مارگیری و خه یله کی بوونیان زیاتر بوو، بۆیه سولتانه کانیان وایان ده یینی، که ئەو زه وینه ی ده ستیان به سه ر داگرتوو موله کی خۆیا نه به ئاره زووی خۆیان ده یاندا به هه ر که ستیک که ویستی له سه ر بووا یه، ئەم قسه یه بۆ هه ریمه کردنشینیه کانی ش زۆر راسته، له به رته وه ی به شتیک بوون له ناوچه کانی ژیر ده سه لات و هه ژموونی سه لوجیهی کان، بۆ نمونه سولتان (ملیکشاه: ۶۵-۸۵-ک)، ولاتی ئارانی له میری کوردی (فضلون کوری ابو الاسوار) وه رگرتوه و به خشی به (ساوتکین)ی خزمه تکاری، تورکه کان تیدا نیشه تی و سه قامگیر و بالاده ست بوون به سه ر سه رجه م ده ست و شاخ و قه لاگانی ئەو هه ریمه کوردنشینیه دا (منج باشی، ۱۹۵۸: ۱۸؛ رسول، ۲۰۰۱: ۷۳) .

هاوکات سه رکرده سه ربازییه کان له دیدی سه لوجیهی کان شایسته ترین بوون، که ئەم زه وینه یان پیدری له بری ئەو خزمه ته یی ته هجامیان داوه، بۆیه ئەم سیسته مه لای ئەوان بنیادنا وه له سه ر بنه مای به خشینێ ناوچه یه کی به رانه ر به خزمه تی سه ربازی و پینگه ی ئەو که سه لای سولتان، بۆ ئەم مه به سته ته میر (اند) خاوه نی سوپای ئازریجان، که له هه رینی چیا نیشه تی بوو، زه و ی ده ره به گایه تی پیدرا بوو له هه رینی ئازریجانیان. (عبدالحکم، ۲۰۲۰: ۸۵)، به هه مان شتیه شاری حه لوان له ماوه ی حوکمرانی (ملیکشاه) درا بوو به ته میریکی تورکیان که ناسرا بوو به (ارتق بک)، که بایره گه وه ری ئه ته قیهی کان بوو (سبط ابن الجوزی، ۲۰۱۳: ۱۹/۳۹۳)

ده توانین بپین ئامانجی سه ره کی سه لوجیهی کان له دابه شکردنی زه و ی و ناوچه و هه ریمه کوردیهی کان به سه ر سه رکرده سه ربازییه کان ئەوه بوو، که پشت به ستنی سه ره کیان له سوپادا له سه ر هۆزی تورکی بووه، که ژماره یان زۆر زۆر بوو، چونکه بنه مای هیزی

